

9. Cockett, S. and G. Fox. “Keep Talking! 1999.”; Makita, y., (1995) “The effectiveness of Dramatic/ role-playing activities in the Japanese language classroom.” [12]
10. Smith, S., M., (1984) “The Theater Arts and the teaching of second languages.” [13]
11. Whitear, S., (1998) “English Through drama: A visual/Physical Approach”.; [14]
12. Kateřina Trachtulcová “Effective learning of English through drama”; Lenka Krivkova (2011) “How to use in an English language classroom” [16]
13. Harmer, Jeremy. “The Practice of English Language Teaching”. [17]

АҚЫЛБАЙ АБАЙҰЛЫ, МАҒАУИЯ АБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Утеген Жанна

Сулейман Демирел атындағы университеті, Филология мамандығы 4 курс студенті
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., ассистент-профессор **А.Т.Тебегенова**

Хакім Абайдың ақын шәкірттерінің әдеби мұралары – жана реалистік әдебиет көрсеткіштері. Оның ішінде әлем әдебиеті деңгейінде танылғандары әуелі аталады.

Ақылбай Абайұлы (1861–1904) шығармалары. Ақылбай – Абайдың өзінің баласы. Абайдың алғашқы әйелі – Ділдәдан, әкесінің он алты жасында туған. Алғашқы балалық шағын және жігіттікке жеткен кезін Ақылбай өз әкесінің үйінде өткізбейді. Үлкен әкесі – Құнанбайдың кенже баласы атанып, оның төртінші, әйелі, ең соңғы тоқалы – Нұрғанымның қолында өседі. Осындай тәрбиелік жағдайының есебінен Ақылбай Абайға көбінесе іні есебінде қарап өскен. Абайдың анық ұлғайып, үлкен білім иесі, атақты ақын болған кезінде ғана Ақылбай оның өз тәрбиесіне ауысады. Бірақ жас кезі, жігіттік шағы Абайдай әкеден аулақта өткендіктен, Ақылбай орысша оқи алмай қалған. Оның оқу-білімі, ауылда оқыған мұсылманша, ескіше оқудың орташа дәрежесі болады. Бертінде Абацдың ақындығын танып оның мәжілісі, өсиеті көп әсер еткен соң, Ақылбай өз бойындағы ақындық күшін жарыққа шығара бастайды. Әуелгі кездерде, қысқа өлеңдермен өз өнерін байқатып жүріп, кейін бірнеше үлкен поэма жазады. Ақылбай Абайдың ортасына араласқан соң ән-күй, музыка өнеріне көп ден қояды. Ол ірі домбырашы және скрипкашы болған. Соның үстіне композиторлық талантын танытқандай, әдемі бір ән шығарғаны да бар. Әнді Әлмағамбет деген жас әншінің сұрауы бойынша шығарады. Әлмағамбет Ақылбайдың ерекше талапты адам екенін танытарлық белгі болғандықтан, біз сол әннің әлеңін келтірейк:

Бір ән тауып Әлекең бер деген соң,

Матайды алыс бірталай жер деген соң.

Он минутте ойыма осы ән түсті,

Қапаш күпяш қолымды сермеген соң.

Ішік кидім бұлғыннан құндыз жаға,

Жас дәуренді өткіздім бермей баға.

«Ақылжан» деп талай қыз тұрушы еді,

Сұмдық шықты дейтұғын «Ақыл-аға», –

деген.

Бұл мысалы Ақылбайдың әнші ақын болғандай өнерін көрсетсе, біз оның поэмалар шығарарлық өнері болғандығын да айттық. Ақылбайдың жазып шығарған үш поэмасы болған. Алғашқысы «Жаррах» деген поэма, бұның тақырыбын шығыс әңгімесі – «Жеті үй» дейтін ұзақ ертегіден алған.

Екінші поэмасы – «Дағыстан». Үшіншісі – Африкадағы зұлыстар тірлігінен алынған үлкен поэма «Зұлыс» еді. Бірақ «Жаррах» поэмасы мүлде жоғылып кеткен. «Зұлыстың» бас жағы ғана сақталып қалып, барлық поэма және де жалғыз сақталған қолжазба өртенумен жоғалып кетті.

Біздің қолымызда енді қалған Ақылбайдың жалғыз поэмасы – белгілі «Дағыстан». Поэмаларын Ақылбай өз өмірінің соңғы кездерінде шығарған. Ақындық талантын ірі үлгілермен кесек еңбек тудырып, таныта бастаған Ақылбай өзінің ақындық өнерінің жаңа өрлеп келе жатқан кезінде қайтыс болады. Ол 1904 жылы әкесі Абай қаза болғаннан кейін соның қырқын Семей қаласына жұрт жиып беріп болған түні, әкесінен соң қырық күн ғана өмір сүріп, өзі де қайтыс болады.

Енді біз Ақылбайдың «Дағыстан» атты поэмасын тексеріп өтейік. Бұл поэма Кавказдағы Дағыстанда болған бір тартыс әрекеттерді баян етеді. Ақылбай осы шығармада өзі қазақ ақыны бола тұрып, тақырыпты қазақ тіршілігінен ұзап барып, өзге ел тұрмысынан алып жазады. Абайдың антик дәуірінен «Ескендір» тақырыбын, араб ескілігінен «Масғұт» тақырыбын алып, ұлттық шеңберден кеңірек өріс іздеген дәстүрін танытады. Ақылбай өз поэмасының басында Кавказ тауын баян етеді. Лермонтовтан Абай жасаған аудармада «Арыстанның жалындай бұйра толқын бар» Терек аталған еді. Ақылбай сол Терек өзеніне ақынша сөз тастайды:

Қазақтың Каф дегені Кавказ серек,

Құдайым сұлу биік еткен ерек.

Ақырып айдаһардай жүз толғанып,

Тасты ағызып, тау жарған долы Терек, –

деп бастайды. Солайша, өз поэмасының оқиғасы жүретін географиялық ортаны атап алған соң, дәл Дағыстанның елін мінездеп жырлайды. Олар қатал ерлігі бар, ашушаң, суық мінезді

жұрт болып сипатталады. Ызада кекшіл, қатал, қанжар жұмсағыш мінездерімен Дағыстан елінің қазақтан басқаша екені айтылады.

... Сөйлейін сол таудағы Дағыстаннан,
Жауыменен жалығу жоқ шабысқаннан.
Күні бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан ...

Содан кейін ақын Кавказдың таң атып келе жатқан көрінісін суреттейді. Оянған табиғаттың алғашқы үнші-жаршысы құмыр бұлбұл сайрап, скрипканың квинтасындай жіңішке нәзік күй толғантқанын сипаттайды. Динамикалық суретпен өндімелі күйде баян етілген көрініс ішінде атыраптың әр алуан суретін атайды. Сол қатарда Дағыстанның жарымы ойран болған таулық қалалары ақынның көзіне түседі. Осы арада Ақылбай өз шығармасында алып отырған әдебиеттік үлгісін тамаша қымбат бағалы жолдармен таныта кетеді.

... Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары.
Бұрын неше соғыста ойран болған,
Көрінді Дағыстанның қалалары, –

дейді. Бұл жолдар Ақылбайдың әдебиетте қадірлеген ұстаздары кім екенін әңғартады. Ақылбай да Абайдың өзінше, орыс жазушыларын ерекше қадірлей сүйеді. Заманындағы оқушыларға орыстан дәстүр, үлгі алып отырғанын әдейі батыл әңгімелейді. Оларды және тек адамдар демей, «даналары» деп, өзгеше қадір тұтынғанын жариялай келеді.

Ақылбайдың суретшілігінде, өзгеше бір өндімелі кеңдік пен үйлескен, анық дәлдік бар. Әуелі таңды, одан тауды, содан ары қалаларды оқушы көзіне біртіндеп көрсетіп кеп, ақыры бір қаланың ішінде, бір «хананың» есік алдында көз тоқтатады. Оқиға да осы арадан туып дамып кете барады. Сюжет құрылысында Ақылбайдың бұл поэмасы анық орыс классик поэзиясындағы қызықты оқиға туғызу дәстүрін шебер түрде жалғастырған. Поэmanın басында қайғылы Жүсіп қарт көрінеді. Оның жүзінде жас:

... Жуан, қалың білектей бұрыл мұртқа,
Домалап улы жасы барып жеткен ...

Қарттың жүзі жасқа, жүрегі қазалы өкінішке толған. Болашақ геройының осы халін сәл баяндап, ақын әңгімені бұл арадан үзеді де, енді осы қарт Жүсіптің дәл жаңағы қайғыға неден түскенін баяндауға ауысады. Содан ары поэманың барлық оқиға тартыстары дағдылы жолмен өрбиді де, ең ақырында барып, кезегімен дамып келген оқиға жаңағы поэманың басында қайғылы жаспен отырған Жүсіптің өзіне оралып кеп аяқтайды. «Дағыстан» поэмасы адам образын көрсетуде, қызық оқиғалы тартыс түйіндерін туғызуда өте шебер қалыптанған.

Бұнда Жүсіптің жас жігіт кезінен басталатын бір тартыс бар. Оның есебі қызғаныш болатын. Жүсіп қызғаныштың үстінде жазықсыз жақсы жігіт, ер, мерген Ыбырайымды қапыда өлтірген. Ыбырайымның шешесі де баласының қазасынан қиналумен өледі. Бірақ, Жүсіпті қарғап өледі. Содай кейін ұзақ мезгіл өтеді. Жүсіп үйленіп, одан бес ұл туады. Және сол бес ұлдың ортасындағы жалғыз гүлі – Зайра сұлу өседі. Осылайша, Жүсіп тірлігі толықсып, бағына жеткен шағында баяғы өлген кемпірдің қарғысы енді келе бастайды. Содан поэманың ішінде қызық әңгімеленген тартыстар арқылы Жүсіптің бес ұлы қаза болады. Ең соңында Жүсіптің қан кегін қуған қызғанышы арқылы қызы Зайра және өлімші болып жатады. Сол ең соңғы қалған жалғыз нәсілінің өлім шағында, Жүсіп кешірім сұраған. Бірақ, махаббаты үшін шерленіп, өлім халіне жеткен Зайра әкесіне кешпей жатыр. Поэманың басында қайғылы Жүсіптің өкінішпен жылап отырған себебі осы еді.

Бұл шығарма – анық өмірлік романтика үлгісінде жазылған. Бұрын қазақ поэзиясында үлгісі болмаған, өзгеше шығарма. Романтика тартыс оқиғаларға араласқан адамдардың мінездерінен, іс-әрекеттерінен айқын көрінеді. Ол стильдің ерекшелігі – адамдағы белгілі бір сезімді, мысалы, қызғаныш, кек, махаббат сияқты күйлерді алады да соларды аса зорайтып жырлайды. Байронның шығыстық поэмаларында, Пушкин мен Лермонтовтың оңтүстік елдерінің аңыздары мен тарихтарынан тақырып алған поэмаларында жиі ұшырайтын қызық оқиғалы тартыс сол жаңағыдай жеке бір-бір ғана сезімге түгел құлап, беріліп кеткен геройларды көрсетеді. Ақылбай поэмасында қызғаныш пен кекке бар жаратылысын бағындырған мінез-әрекетін тек сол сезімдер арқылы ғана көрсеткен Жүсіп бар. Махаббатқа бар өмір тілегін табындырған, бағыштаған Зайра мен Жәбірейіл бар. Сюжеттік құрылыс пен суреттік идеяларының өзгешеліктері «Дағыстан» поэмасында анық мәдениетті романтикалық поэмалардың қалпынан аумай, бар талабына сай шыққан. Бірақ, осымен қатар ақынның санасында шығыстық немесе жалпы дінге нанған адамдардың бәрінде болатын бұлдырға нанғыштық, суевериеге бой ұрғандық айқын көрінеді. Поэманың құрылыс заңы бойынша әрбір, жоғарыда аталған, сезімдерді кейде шындыққа сай келген-келмегеніне қарамай әсірелеп, өсіріп, романтизмге түгел нанымға да барынша көп орын береді. Ол наным бойынша қарғыс адамды құтқармайды, анық орынды қарғыс қылмысты адамды бір таппай қоймайды, тағдыры оны тосады деген ұғымды берген. Сөйтіп, нанымның идеясында адамдағы қызғаныш, кекшілдік, әділетсіз сотқарлық сияқты бұзық мінездерді сынаумен қатар және айыпсыз таза сұлу махаббатты барынша қостаумен қатар жаңағыдай қарғыс деген наным жүреді. Жаңа үлгілі поэмасын Ақылбай өз заманының діндік суевериелік ұғым, нанымдарымен әсірелеп алған. Жалпы стиль мен түр өзгешеліктеріне қарағанда, бұл поэма турасында айтыла кететін бір ерекшелік, жоғарыда айтылған, романтикалық мазмұнына өте қонымды, қабысып жатқан теңеулер, сөздіктер, ақындық сипаттаулар бар. Ол жағынан да реалдық Кавказды алып, сондағы нақтылы елдің арнаулы жер мекенін, адам бейнелерін алып отырса да теңеулер, сипаттаулар ішінде көтере көріктеу, асыра сипаттау мысалдары көп кездеседі. Осымен «Дағыстан» поэмасы ұлы ақын Абайдың өзі жазбаған соны түрдегі шығарма болады. Басталу негізінде, үлгі алуда, орыс классик әдебиетіне Абайдың барғанындай Ақылбай да барады. Бірақ, Абай орыстың анық классиктік қасиет пен сананы танытқан реалистік ұлы дәстүрін өзіне үлгі етіп алса, бұның мектебінен шыққан мына жас ақын орыстың романтикалық стиліне көбірек еліктеген болады.

Ақылбайдың үшінші поэмасы – «Зұлыс» еді. Ол поэма түгел сақталмай жоғалып кетті дедік. Бірақ алғашқы кіріспе бөлімі Ақылбайдың талантына сай көркемдіктерді танытып,

біраз адамдардың жадында сақталып қалған екен. Солардың ауызша айтуынан жаңағы кіріспе бөлімі 1921–1922 жыл-дарда қайтадан хатқа түсіріліп, 1924 жылы «Сана» журналының екінші санында жарияланды. Жоғалып кеткен поэманың ол жарияланғаны тек кіріспе жағы болған соң, бар поэманың тым құрыса сюжеті де білінбей, мәлімсіз кетіп барады. Мен поэманы түгел оқымасам да жас шәкірт шағымда «Зұлыстың» әңгімесін естіген едім. Ақылбай шығармасына арналған осы жолғы алғашқы бір еңбекте сол «Зұлыстың» оқиғасын қысқаша айтып өтуім қажет деп білемін. «Зұлыс» әңгімесі Генри дейтін адамның әңгімесінен басталады. Ол өзінің жалғыз інісімен өкпелескен де, сол өкпе арқылы інісінен айрылған адам. Еміс хабар бойынша інісі Зұлыстарға өтіп кетіпті деген сыбыс есітіпті. Енді сол інісін іздеп табу үшін Зұлыс тауын асып, ақ жұрттың адамдары бұрын бармаған зәңгілердің арасына сапар шекпекші. Қасына жолдас етіп Зұлыс тауында мергендікпен өмір кешкен Гвартерман дейтін атақты аңшыны жалдап алады. Гут деген бір жолдасы тағы болады. Бұлар жүргелі тұрғанда «Зұлыс еліне мен де барушы ем» – деп, бір жас зәңгі, батыр денелі Омпапа деген жігіт келеді. Ол жігіт бұрын бала күнінде зәңгілерден зорлықпен ақ жұрттың адамдары кепілге алып кеткен жан болады. Қазір ақ жұрт ішінде өсіп, ержетіп болған соң өзінің елі-жұртын, ата-мекенін таппақшы. Үшеуі жолдас боп жүруге беттеген соң қастарына таулық қыстақтан бір пысық, өжет баланы ертіп алады. Бірақ, жолшыбай төртеуі пілдердің ойнағына кездеседі. Бәрі бірігіп бір пілмен амалсыз алысады. Сонда жаңағы бала қатты ерлік көрсетіп жүріп, пілдің тұмсығына ілініп қалады да, қаза табады.

Қалған үшеуі қалың бейнетпен ұзақ жол кешіп, Зұлыстың адам баласы баспаған, қарлы биік асқарынан асады. Зұлыстың сол қарлы, мәңгілі бір асқарын Ақылбай былай сипаттайды:

... Зор Зұлыс, содыр Зұлыс түсі суық,

Басына жан бармаған оның жуық.

Күн ашықта көрінер жалтыр тасы,

Ақ боран көк ала бас, басын жуып ...

Осындай ерекше көркем күшті сурет береді. Ақыры бірталай мезгіл өткен соң жолаушылар Зұлыстың еліне жетеді. Ол ел дәрімен атылатын мылтық дегенді көрмеген болады. Бірақ, ақ жұрттың адамдарын жат көріп, өздеріне қас санайды. Бұларды өлтірмек ниетке де бекінеді. Сонда Гут «мен қарғаймын, қарғағаным өледі», – дейді. Бір топ зәңгінің біреуін атып өлтіреді. Өздерін жер адамы емес, айдан түскен етіп танытады. Зәңгілер бұлардың сикыр күші бар деп сескене бастайды. Бірақ, зәңгінің әміршісі жауыз Твала әкім екен. Ол халқын қан қақсатып, қысып тұрған адам. Омпапа біртіндеп сөйлесіп, өз халқының кейбір адамдарымен ұғыса бастайды. Бұның өзін білетін қарттар табылады. Анығында Омпапа осы зұлыстың бұрынғы жақсы әкімнің баласы екен. Қазіргі әкім Твала сол Омпапаның әкесін өлтіріп, орнын тартып алған, тұқымын құртып жіберген дұспаны боп шығады.

Осы Тваланың ақылшысы, аяр кемпір Гаула деген бар. Жолаушылардың сырын, жайын Твала мен Гаула естігенде бұларға қарсы қатты жауығады. Бар зәңгілерді жиып алып, солардың көзінше Генрилерді сынамақ, әшкерелемек болады. Мезгіл кеш. Қалың ел

жолаушыларды қоршап тұрғанда зәңгінің әкімі «әулиелікті көрсетіндер» деп, бұларға шарт қояды. Сонда Гут «әулиелігім сол, қазір аспандағы айды ұрлаймын», – дейді. Қалендарь бойынша, сол кеш айдың тұтылатын кезі екен. Гуттің айтқанындай, біразда ай тұтылып, барлық зәңгі сажда ғып, мыналарға табына бастайды. Бірақ Гаула кемпір жұртты қайта толқытады. «Ай тұтылу әр кезде болатын. Ол адам ұрлайтын зат емес», – деп бұларға қайта сын қояды. Әкімі менен Гаула: «Шын қасиеттерің болса, анау тұрған өгізді қарғап өлтір», – деп бір үлкен өгізді нұсқайды. Гут өгізді атып өлтіреді. Осыдан кейін зәңгілердің көпшілігі бұларға мүлде табынады. Омпапа сол халмен пайдаланып, жауыз әкімді өлтіреді де, өзінің кім екенін жариялайды. Сөйтіп, Омпапа әкім болады.

Гауланы дұспан санап, өлтірмекші болғанда Генри одан інісінің жөнін сұрайды. Қарт зәңгілер мен Гаула бұрын бір адамның келіп, бір үңгірдегі тылсыммен бекітілген қазынаны іздеп кеткенін айтады. Басқа дерек білмейді.

Сонда Генри мен Гвартерман Гауланы ертіп, сол тылсым бұған қазыналы үңгірге сапар шегеді. Онда барғанда, Гаула бұларды бір тесіктен үлкен үңгірге түсіріп жіберіп, өзі тас қамауды тарс жауып, қашып кетеді. Генрилер үңгір ішінде көп бейнет көріп жүріп, зорға дегенде, бір жол тауып шығады. Үңгір ішінде бастарына күн туған шақта бұлар асыл тастар қазынасына кездесіп, бірер кесектерін ғана алған болады. Олары таза гауһар екен дейді.

Інісін таба алмай, қайта оралып, Омпапаға Генрилер жеткен соң бұлар еліне қайтуды мақсат етеді. Омпапа «ақ жұрт зорлықшыл, біздің елімізге қастан ойы көп, жол таба алмағандықтан ғана мұнда жете алмай жүр. Сендерді жолдастық қарызым үшін жерлеріңе жеткізіп саламын. Бірақ, басшы берем, олар көздеріңді таңып ертеді де, асудан асырады», – дейді. Сөйтіп, айтқандай, Генри мен Гвартерманды Зұлыстан асырып, етекке түсіріп қоя береді. «Зұлыс» поэмасының оқиғасы осымен бітеді. Тақырып, сюжет жақтарынан қарағанда, бұндағы әңгіме XIX ғасырда, Батыс Еуропа әдебиетінде көп үлгілер туғызған жиһанкездік және отарлық тақырыптың романдарына (колониальный роман) ұқсайды. Соларда кездесетін жабайы елдер болмысына байланысты шындықтар бұл поэмада да айқын танылады. Және сол шығармаларға тиісті болған фантастикалық, жарым ертегілік элементтер де «Зұлыстың» ішінде араласып отырады. Ақылбай ол мотивтерді қызық детектив сюжет құру үшін шебер пайдаланады. Негізгі әңгімелік желісіне қарағанда, бұл поэманың ең жақындасатын романы Хаггарттың «Копи царя Соломона» деген шығармасы. Ол ағылшынның отаршыл санадағы жазушысы болатын. Бірақ, Ақылбай сол тақырыпты көп өзгертіп, өзінше жаңғыртып алған болу керек. Бұның айқын белгісі ақ жұрттан да әлдеқайда қасиетті және адамшылығы зор етіп сипатталған Омпападан көрінеді. Ақылбай шығармасындағы ең артық образ – сол Омпапа обрызы. Ол Еуропа отаршыларына ашық, програмдық қарсылық көрсетуші, өз отанының басшы қайраткері боп кейіптеледі. Мұнымен Ақылбай Хаггарттың отаршылдық санадағы романын материал жағынан ғана пайдаланып, салт-саналық жағынан өзгеше жазғанын көрсетеді. «Зұлыс» – Ақылбайдың аса қою оқиғалы роман-поэма түрінде жазылған үлкен көлемді шығармасы еді. Сол ұзақтық себебінен алғаш жазылып шыққан жылында ұқыпты көшірушінің қолына кездеспеген. Жас оқушы Ақылбай қасындағы жігіттер ақынның қолжазбасын біреуінен біреуі ауыстырып, қыдыртып жүріп, көшіріп алуға еңбек етпеген. Қарындашпен жазылған жалғыз қолжазбасын Ақылбай өзі де қайтадан көшіруге үлгірмей қалады. Бұл поэма оның өзі қайтыс болардың алдында соңғы жылдарында ғана жазылса керек. Ол кезде інісі Мағаштың қатты науқасы, оның қаза болуы

және әкесі Абайдың қайтыс болуы – барлығы қат-қабаттап, Ақылбай өз поэмасын тарата алмай кетеді. Жалғыз қолжазбаның өзі де кейін 1918 жылы өртеніп, өкінішті түрде із-тозсыз жоқ болады. Ақылбайдың әдеби мұрасы – Абай дәстүрінің көрнекті көрсеткіші.

Мағауия Абайұлы (1870–1904) шығармалары. Мағауия – Абайдың жиырма бес жасында, Ділдәдан туған кенже баласы. Жас шағында Абай бұны, ауылда мұсылманша аз оқытқаннан кейін қалаға апарып, Семейдегі Городское училище дейтін орысша мектепке түсіреді. Мағауияның алдында орысша оқуға берген ағасы Әбдірахман Түмен қаласында оқып жүреді. Мағауиямен бірге Абай Күлбәдан деген қызын да орысша оқуға береді. Мағауия екі-үш жыл оқығаннан кейін жұқарып, науқасқа шалдыға бастайды. Содан амалсыздан оқуды тоқтатып, ауылға қайтады. Осыдан соң, үнемі, Абайдың өз қасынан қалмай, әкенің өз тәрбиесінде болады. Бұның жастық шақтарында Абай орысша кітап оқуға барынша еңсесін беріп, өздігінен мол ізденеді. Сонда Абаймен ілесе Мағауия мен Кәкітай екеуі де орысша кітапты Абайша қатты зер салып оқиды. Жас сайын келіп жүретін Әбдірахманның да оларға көмегі көп болады. Сонымен, Мағауия оқымысты жастың бірі болады. Ол әкесіне ел жұмысында да үлкен серіктік етеді. Ерекше адамгершілік тазалығы бар, өте бауырмал және кең мінезді, әділеті мен ары зор, ерекше қасиет иесі адам болады. Ел көпшілігі Абайдың билігімен қатар бертін кездерде Мағауияның әділ көмегін де көп көреді.

Әкесінің ақындық еңбегін аса қадірлеп, жақсы білген, ұғынған Мағауия өзі де Ақылбай, Көкпай сияқты ақындық еңбекке беріледі. Бұның жазған ұсақ өлеңдері Әбдірахманның науқасына байланысты көңіл-шері есебінде, өз орталарына аса мәлім болады. Сонымен қатар Мағауия Абайдың мәслихатымен және материал беруімен пайдаланып, бірнеше поэма жазады. Ол жазған поэмалар: «Еңлік–Кебек», «Абылай» және «Меғдат–Қасым».

«Еңлік–Кебек», «Абылай» поэмалары қолжазба күйде сақталса да, оқушыларға тарамаған. Бірақ Абай өлеңін көшірушілердің кей қолжазбаларында ертеден араласа жүретін. Мағауияның ең көлемді және көркем поэмасы – «Меғдат–Қасым» болғандықтан, оның ақындық ерекшелігін, анық айқын көрсететін осы «Меғдат–Қасым» поэмасына тоймаймыз. «Меғдат–Қасым» поэмасының тақырыбы да қазақтан жырақ, алыс елдер өмірінен алынған. Ақылбай ізденген жолменен тың тақырып, мазмұнды Мағауия да Африка елінің болмысынан алады:

Бір әңгіме қозғайын ойымдағы,

Мақсат болды әшкере болынбағы.

Бай мейірсіз ер құлдан саза тартқан,

Африкада, Ніл дария бойындағы, –

деп, сөз бастайды. Поэмадағы тартысқа араласатын адамдарының жайын да әңгіменің басынан-ақ таныстыра кіріседі. Мейірімсіз байдың ер құлдан саза тартқанын әңгіме етемін деп, ақын өз тақырыбының айшығын танытады. Осыдан соң оқиғаның болатын географиялық ортасын білдіріп Африканы, Ніл дариясының жағасын, оның айналасында тоғам алып кәсіп еткен Мұрат бай жайын әңгімелейді. Осылайша, поэма тақырыбын

оқушыға алдын-ала таныс ете көрсету үшін шығыс әңгімесінің үлгісі емес, Ақылбайдың Кавказ тауын, Дағыстан жерін, соғыста ойран болған қалаларын суреттеуден бастап өз геройына біртіндеп, белгілі бір күнге, арнаулы бір мезетте, ерте, сәскеде көз салатыны сияқты.

Мағауия да «Медғат–Қасым» поэмасында жаңағыдай жер мекендерін айтып, ол өлкеде кәсіп еткен адам қауымдарын айтып, өте діл реалистік шындық көрсетеді. Абайдың өзі сияқты, бұл ақындар да Еуропа және орыс классик поэзиясының дәстүрінен үлгі алған. Ол дәстүр көбінесе конкрет түрдегі дәлдікті, нақтылы шын халді сүйеді. Шығыс әңгімесі болса, бір айтылса болады, одан ары өмірлік дәлдік ескертілмейді. Мағауия тек бұл айтқан жайда ғана емес, поэмасының кейін көрінетін барлық құрылыс, стилі мен сюжеттік, образдық мәдениет өрнегімен және қазақ поэмасына кіргізген көркемдік жаңаша шеберліктері мен орыс поэмаларынан көп үлгі алғанын шеберліктері мен орыс поэмаларынан көп үлгі алғанын айтуын танытады. Бұнда Пушкиннің түстік поэмалар «Бақша-сарай фонтаны», «Кавказ тұтқыны», «Сығандар» бір еске түссе, Лермонтовтың «Измаил-Бей», «Ауыл Бастунжи», «Ашик-керіб» және Байронның шығыстық поэмалары – бәрі де «Медғат–Қасым» поэмасынан өз туыстарын, жақын жолдағы жаңа бір үлгілерін көргендей болады.

«Медғат–Қасым» поэмасы да өмірлік шындықтан туған романтизм сарынындағы поэма. Бірақ негізгі стилі романтикалық бола тұрса да, бұл поэманың реалистік шындықпен өмірге жанасымды, қонымды берген тартыстары, мінездері (характерлері) дәлелді көркемдікке сүйенген. Романтизм негізгі сарыны дейтініміз бұл поэманың үлкен желілері және де бір-екі сезіммен түйілген геройлардың іс-әрекеттерінен туады. Ол сезімдер бұл поэмада да геройларды өздеріне нық бағындырады. Ішкі дүниелерін, сөз ойларын, мінез-қиялдарын және тартыс армандарын бір араға түйеді. Сондай жалғыз сезімге түгел берілген адамның бірі, поэманың бас геройы – Қасым. Бұны бастаған сезімнің ата – кек. Екінші сезім поэманың ішіне кірген екінші егіз тақырыпты билейді. Ол тақырып бойынша әрекет ететін адамдар да бір-ақ сезімге түгел бой ұрған. Бұндағы сезім – махаббат. Ол – Сәлім мен Фазизаның арасында болатын халдердің арқауы боп тататылады. Бас герой Қасымды кекке айдаған себеп не? Поэманың алғашқы жағы осы жайды баян етуге арналған. Заты зәңгі, Қасым деген жас жігіт Мұрат дейтін байдың сіңісті құлы болады. Ніл дариясы бойында тоғам алып, көп мүлік, құлдар жиып, плантаторлық ететін Мұрат байдың өжет, өткір құлдарының бірі сол Қасым жаңағы байдың асырап алған қызы – Мәрияға ғашық болады. Сол сырын бір күні қызға жігіт ашқан шақта, қыз оны менсінбей ашуланады. Бұның арын қорлағандай сөздер айтады. Жігіт реніш білдіргенде, қыз Қасымның мінезін Мұрат байдың баласы Медғатқа айтады. Медғат пен қыз жақын екен. Ал Медғат әкесінен де қатал, барлық құлға рахымсыз, жауыз мінезді мырза болады. Ол Қасымды қатты жазаға ұшыратып, Мәрия қыздың көзінше қинауға салады. Азаптан талып, өлімші болған Қасым үш күндей үнсіз, нәрсіз жатып алады. Төртінші күні із-тоз қалдырмай қашып жоғалады. Бірақ кетерінде Мәрияны өлтіріп кетеді. Осыдан кейін әңгіме мезгілі үзіліп, бірнеше жыл өткен соңғы хал баян етіледі. Медғат морттық істеп, байдың мүлкін шашады. Бай банкрот болып, сынады. Мүліктері мен құлдарын сатып, енді Африкадағы Занзибарға көшпекші болады. Аз керуен болып сапарға шығуға әзірленгенде, бұларға жолбасшы болуға бір зәңгі келіп жалданады. Ол Обаға деген кісі.

Кейін осы керуен жол үстінде бір елсіз өлкеге келіп, түнеп жатады. Кеш мезгілінде, жақындағы зәңгілер таудың бөктерімен жиырма атты жолбасарлар жортып келе жатқан болады. Бұлардың атырапқа қаһарлы атағы шыққан атаманы бар. Оның аты – Сарбастық. Ақын бұл топтың іс-мінездерін таныта сөйлегенде, оларды тек қанішер, кісі өлтірушілер демейді. Бұл – Байрон, Шиллер, Пушкин шығармаларында келетін «благородный разбойник» тәрізді адам. Карл Моор, Дубровскийлер сияқты Сарбастықтың тобы да байларға рақымсыз, кедей атаулыға үнемі жәрдем, жақсылық етіп жүретін топ болады.

... Әсіресе байларға рахым етпес,

Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес,

Сорлы болған жандарға, тағы әдеті,

Бір жақсылық қылады естен кетпес, –

деп, Мағауия да өзінің жаңа герой атаманын жәй ұры емес, қоғамдық сыры бар, бөлек сынды жан етіп сыпаттайды. Жаңағы түнде Сарбастыққа Мұраттың керуенін бастап келе жатқан зәңгі Обаға жасырып келеді. Атаман хабарды біліп алып, барлық тобымен керуенге сол түнде шабуыл жасайды. Мұрат бай өледі, Медғатты атаман өзі өз қолымен байлап алады. Осы атаман баяғы Қасым боп шығады. Керуенді бар мүліктерімен, барлық жандарымен өздерінің жатағына әкелген соң зәңгілер ішкілікке салынады. Тұтқындар байлаулы, кісендеулі тұрады. Осыдан соң поэманың екінші тақырыбы араласады.

Сәлім деген аңшы жігіт өзінің мерген жолдасы Халитпен сол түнде от басында ас әзірлеп отырып сырласады. Сонда Сәлім өзін ел-жұртынан қаңғыртып шығарған қайғы-шерін айтады. Онысы – асықтық екен. Бұл Мұрат дейтін байдың Ғазиза атты қызына ғашық болған. Қыз да сондай сүйген екен. Бірақ Мұрат бай Сәлімді кедейсініп, қызын бермепті. Сүйгеніне қосыла алмаған жігіт ыза менен қайғыдан қамырық шегіп, елден безіп, осылай аңшы боп кетіпті. Дәл осы әңгіменің үстінде олар түн ішінде жүгіріп келе жатқан адамның дабырын естиді. Екеуі қарсы жүгіріп, есі шыққан бір жанды ұстап алады. Ол жаңағы Мұраттың керуеніне қашып шығып келе жатқан қызметшісінің бірі екен. Мұраттың өлгенін, керуеннің таланғанын білдірумен қатар, сол адам Ғазизаның да жайын атайды. Сәлімнің ғашығы Ғазиза керуеннің ішінде екен. Зәңгілер оны да тұтқын ғып әкетіпті. Осы хабарды есітіп Сәлім қаруына ұмтылып, қазір алыспаққа асығады. Бірақ Халит оны ақылменен тоқтатады. Екеуі түні бойы осы атыраптағы аңшыны жиып алып Сарбастық атаманның қапыда жатқан қолына шабуыл жасайды. Атаманның өзінен басқа жолдастарының бәрі қирай мас. Олар соғыса алмай қаза табады. Қасым бөлек шатырда жатып, жаңағы жайды біліп, ояңғанда, арғымағына мініп қаша береді. Бірақ шатырының қасында байлаулы тұрған Ғазизаны ала қашады. Сәлім атаманның соңына түсіп қуады. Ғазизаны танып қалып, «құтқарамын қорықпа» деп айғайлайды. Бұның алдында Ғазиза мен Қасым сөйлескен болатын. Атаман Ғазизаға достық етуді серт қылған еді. Қазір Ғазиза сол жайды айтып, Қасымды тоқтатпақ болады. Бірақ Қасым «өз қолымнан беремін, тартып алмайды», – дейді. Сонымен, Сәлімді тосып, атаман тоқтай бергенде, Сәлім оны атпақ боп мылтығын көтереді. Сонда Қасым Сәлімнің мылтығын құндағынан атып үзеді де күліп тосып алады. Кейін Сәлімге Ғазизаны қосады. Әңгіме Қасымның бір кезде кекті болған қатал жауыз бай мырзасынан әділ кегін алумен бітеді. Міне, «Меғдат–Қасым» – сюжеттік желісі осындай

тартысқа толы, терең мағыналы болып құралған. Кейін шыққан шығармалардың ішінде осы «Медғат–Қасымнан» көркемдігі және әсіресе идеясы, ойы зор еңбек жоқ деп айтуға болады. Бұнда Мағауия үлкен ізденгіштік, ағартушылық және қоғамдық озғын идеялы, ірі мәдениеттілікпен жақсы үйлестірген. Қасымның кек алу жолында істеген мінздері өмір шындығында анық үйлеседі. Шығарманың адам мінезіне байланысты негізгі тақырыбы, идеясы осы болғанда, бұл бір Қасымның басының ісі емес. Поэмадағы осы жөндегі тартыста үлкен обобщениелік қасиет бар. Қасымның кегі арқылы дүние жүзіндегі осы алуандас жағдайда қаналып жүрген жазықсыз және үлкен қайраты бар, ары зор, намысы күшті еңбек адамдарының бәрінің жоғын жоқтаған идеяны танытады. Бай менен қанаушы құлдың, еңбекшінің арасындағы бітімсіз қайшылық бұнда таптық қарсылық, қайшылық дәрежесіне анық жеткізе суреттелген.

Қасымның образында Мағауия терең ойлылық пен сыншыл реализмді шебер түрде таратқан жазушы болады. Геройдың мінезі мен сезімдерінде, барлық қауіпсіз істерінде, оның үлкен қасиет иесі, үлгілі жан екені асқан шеберлікпен суреттелген. Мағауия Қасымды өз сөзімен дәріптемей, оның өз іс-мінездерін суреттеу арқылы кесек табысқа жетеді. Және алған ортасы, заманы, мінез тартыстары жағынан қарағанда Қасымның істері өмір шындығынан шет жайылмайды. Бұны романтизмге бөленген поэмада бір-ақ сезім, бір-ақ арманға түгел төндіріп отырса да, Мағауия сол сезім әрекетін шындықпен қабыстыра біледі. Өмірлік романтика үнемі иландырып отырып өрбиді. Оның жауы болған Медғаттың және Мұрат байдың мінез-қылықтарын да ақын орнымен қонымды етіп суреттеген. Ғазиза мен Сәлім арасындағы ғашықтық сыры геройдың әңгімелеуі арқылы берілсе де поэмада өзінше өте көркем, келісті болып шығады. Бұл жай шығарманың екінші, қосалқы тақырыбы бола тұрса да барлық поэмаға өзінше бір көрікті, әсерлі сәуле төккендей. Екі жастың ғашықтығы, көпшілік оқушыға үлгі болсын деген мақсатты ойлаған ақын, романтизм стиліне лайықты жолмен, олар басындағы ынты-зарлық күйді ұлғайтып берген. Бірақ жалғыз ғана осы махаббат арқылы ашылатын екі жастың мінез, сезім әрекеттерінде өз ортасының, заманының шындығынан шалғай кеткен жасандылық қосылмайды.

Осылайша анық көркем поэзияның үлкен үлгісін шебер танытқан Мағауия өлең, теңеу, сөздік жағынан да өз шығармасының төркін-тегін, жеке реальностармен жақсы аңғартып отырады. Оқушы бұл шығарманы жазған адам анық оқымысты, білікті ақын екенін поэманың ішкі-сыртқы мазмұны, жалпы стилі, тілі сияқты үлкенді кішілі элементтерінің барлығынан толық тани алады. Ақындық мектеп тек ұстаз ақынның өзі тапқан жол, жаңалықты қайталап қана қойса, ол аз болар еді. Абай берген бағыт бойынша іздеген шәкірт ақын Мағауия осы шығармасында Абайдың өзі жазбаған анық сюжетті поэманы туғызады.

Ақылбай мен екеуі де, романтикалық поэманың стилін қазақ әдебиетіне әкеліп кіргізгенде, анық соны, жаңа, жақсы ағым әкеп қосты деу керек. Сонда Ақылбай шығармасында идея жағынан, жоғарыда біз айтқандай, кемшін қайшылық болса, Мағауия өз шығармасында бұл жөнде де ілгерілеп түсіп, анық бағалы табыс әкеледі. Егер, сол Абай, Мағауиялар уақытында қазақтың баспасөзсіз болып, сыншылық, зерттеушілік, әлеуметшілік ойы өскен болса, Мағауияның осы поэмасының орны қазақ әдебиетінде XIX ғасырдың соңында шыққан жаңалықтардың көрнекті тұрғысының бірі деп атауға жарар еді. Абайдың өз маңындағы өнерлі жастар «Медғат–Қасымды» шынында, дәл осы біз айтқандай, бағалай білген. Мүрсейіт сияқты Самарбай, Дайырбай, Махмуд бар және басқа көп көзі ашық жастар

«Медғат–Қасым» поэмасын да, Абайдың өлеңдерін де жиі көшіріп, көп тартқан. Ал, Мұқа Әлмағамбет сияқты әнші өнерпаздардың бәрі де, олардан бергі замандағы жастар да «Медғат–Қасымды» түгел жаттап алып, әнге салып жырлап айтатын. Осындай оқушы мен тыңдаушыға бағалы болған қасиеттердің себебінен «Медғат–Қасым») поэмасы жоғалмастан және де бір жолға ауысып, ұмытылмастан біздің заманымызға түгел жетіп отыр. «Медғат–Қасым» – Мағауияның ең соңғы поэмасы. Бұдан бұрын Абайдың тақырып етіп, шәкірт достарына тапсырып беруі бойынша, Мағауия қазақ өмірінің өзінен алып, тағы бір поэма жазған. Бұл – қазақ тарихындағы салттық болмыстан туған «Еңлік–Кебек» жайындағы қоспа поэма болатын.

«Еңлік–Кебек» – Мағауияның алғашқы жазған шығармасы. Өлеңдік жағынан ол әлі поэма тіліне жете шеберленбеген күйді танытады. Тілі тұтқыр және анық поэзиялық ерекшелік жағынан олақтау келген сырт құрылыс байқалады. Бірақ идея жағынан қарағанда бұл поэманың да өзінше өз тұсындағы ақындардың шығармаларынан оқшау тұрған, өзгін жайдалары бар. Сол ерекшеліктің үлкені – Кеңгірбайдың образын, ісін бейнелеуде айқын көрінеді. Мағауияның уақытында, рушылдық салт бойынша тобықтының әруақ тұтып, қадірлейтін атақты биі – Кеңгірбай болатын. Заманында оның істеп кеткен озбыр, содыр істері болса да рушылдық, ақсақалдық салт-сана бойынша кейінгі ұрпақ Кеңгірбайды сынамастан «баба» деп, «би» қадірлейтін. Абай болса, қазақтың бұндай ескілікті кертартпа санасына өзінің сыны мен ақылын билеткен, бағындырған емес. Ол Кеңгірбайдың өз заманындағы паракорлық сияқты арамдықтарын ашып айтып, әшкерелеп жүретін. Еңлік пен Кебектің өліміне себепші болған – Кеңгірбайдың билігі. Ол осы билікті Матайдан пара алып айтты деп сынайды. Кейінгі надан ұрпақ кеңгірбайдың атын да атамай, оны – «Қабакен» дейтін. Мағауия осы жөнінде еркін сыншылық танытады. Кеңгірбайдың әулиелік, аруақтық масқасын сыпырады. Жана буынның сыншыл, әділетшіл, гуманистік талабын өзіне ең үлкен мақсат етіп, өткен заманның үлкен мақсат етіп, өткен заманның үлкен авторитеттері мен трагедиялық істерін батылдықпен ашып, әшкерелеп жырлайды.

Еңлік пен Кебектің тағдырын шешкен түп себепті айта келіп Мағауия:

... Тобықтыда сол күнде Кеңгірбай би,

Қыз қайнынан астыртын алыпты сый,

Айтады қыз қайнына бтім жерде,

Әуелі ұстап алып қызыңды тый, –

дей, биліктің сырын ашады. Кейін сол билік бойынша Еңлік пен Кебек өлтірілген соң ақын өзінің ызалы сынын Кеңгірбайға бұрады:

... Қылжырлықтан атандың биім «Қабан»,

Қабан түбі шошқа ғой, білсең надан.

Үлкен билік алдында сөйлесермін,

Жазасы не болады бидің арам! –

дейді. Бұрынғы ру авторитетіне мұншалық батылдықпен өкім айтуға жеткен ақындық сана, Абай тұсындағы жас талапкерлердің ойлары, ізденулері, қаншалық кең өріске, үлкен азаттыққа жеткенін көрсетеді. Адамгершілік, гуманистік сарын бұл поэманың соңында Еңлік пен Кебектен қалған жас нәрестенің өлім халін айтуда да көрінеді:

Балаға ешбір пенде қарамапты,

Тобықты неткен жандар діні қатты.

Шеткі Ақшоқы басында бесігімен

Деседі бір күн бойы жылап жатты, –

деп бітіреді.

Поэманың осы соңғы жолдары да надан заманның, қараңғы ортаның қатал мінездеріне қарсы айтылған ашулы өкімі есепті болады. Осылайша образдарды бейнелеуде, өткеннің қараңғылығын сынап көрсетуде, адамгершілік талабын ең үлкен мақсат, арман етіп биік сапада танытуда Мағауияның бұл поэмасы да өз уақытындағы бағалы шығарма болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз. – Алматы: Рауан, 1995. – 160 б.
2. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 2. Аудармалар мен қара сөздер. – 200 б.
3. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т 1. Өлеңдер мен поэмалар. – 304 б.
4. Шәкәрім: Энциклопедия / Бас ред. Е. Б. Сыдықов. – Семей: Тенгри, 2008. – 864 б.
5. Мұхамедханов Қ. Абай төңірегіндегі ақындар. Абай шығармаларының текстологиясы жайында // Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Алаш, 352 б.
6. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 479 б.